

Олег БУБЕНОК

МАДЯРИ І ХОЗАРИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

В ранньосередньовічній історії Східної Європи ще й досі найбільш загадковими залишаються питання, пов'язані з появою угорців-мадярів на історичній арені. Події “темного” періоду хозарської історії (друга половина VIII — початок IX ст.) мають безпосереднє відношення до цього.

*Аналіз письмових джерел дозволяє вважати, що в першій половині IX ст. у степах Північного Причорномор'я з'явилися нові прибульці зі Сходу — мадяри-угорці. Костянтин Багрянородний повідомляє, що у давні часи мадяри мали давнє поселення поблизу Хозарії, котре мало назву **Лебедія**. Як свідчить Костянтин, угорці, знаходячись у Лебедії, кілька років підкорялись хозарам. Потім у другій половині IX ст. під тиском печенігів мадяри перекочували в область Ателькузу, яку сучасні дослідники без вагань локалізують у Північно-Західному Причорномор'ї.*

З приводу локалізації області Лебедія існують багато припущень. Проте є підстави вважати, що країна мадярів Лебедія мала знаходитись на березі Азовського моря. У відповідності до даних середньовічних письмових джерел про традиційний розподіл мадярського суспільства на сім (вісім) племен автор статті пропонує широку локалізацію території країни мадярів Лебедії — Північне і Східне Приазов'я та прилеглі території. Є підстави вважати, що мадяри почали заселяти Лебедію у другій половині VIII ст. Найбільш ймовірною виглядає ситуація, при якій хозарський каган намагався пропустити мадярів, які рухалися із-за Волги, до степів Дніпровсько-Донського межиріччя через степи Північного Кавказу. В результаті, частина мадярів залишилася у степах Північно-Західного Кавказу і розселилася вздовж східного і північного узбережжя Азовського моря.

У статті також відзначена еволюція мадяро-хозарських відносин: друга половина VIII ст. — мадяри як васали хозар; перші десятиліття IX ст. — мадяри як союзники хозар; 30–70-ті рр. IX ст. — мадяри як вороги хозар.

Ключові слова: мадяри, хозари, Лебедія, Ателькузу, Східне і Північне Приазов'я, Північно-Західне Причорномор'я.

В ранньосередньовічній історії Східної Європи ще й досі найбільш загадковими залишаються питання, пов'язані з появою угорців-мадярів на історичній арені. Сталося так, що у письмових джерелах не знайшли своє відображення події, що відбувалися у степах Східної Європи у другій половині VIII – на початку IX ст. Саме тоді Хозарський каганат почав змінювати основні напрями своєї внутрішньої і зовнішньої політики, що стало наслідком поразки в останній арабо-хозарській війні у 737 р.. У той же час, на початку IX ст., в Хозарському каганаті розпочалася громадянська війна, що значно послабило владу хозарського кагана. Саме події цього “темного” періоду хозарської історії і мають безпосереднє відношення до появи мадярів на історичній арені.

Аналіз письмових джерел дозволяє вважати, що в першій половині IX ст. у степах Північного Причорномор'я з'явилися нові прибульці зі Сходу – мадяри-угорці, яких візантійські автори назвали “турками”. Показово те, що про ці події ми знаємо завдяки європейським та мусульманським джерелам, написаним у X ст. та в більш пізній період.

Найбільш докладні відомості про мадярів-“турків” містяться у творі візантійського імператора Костянтина Багрянородного “Про управління імперією”. У своїх коментарях до твору Костянтина перекладач його Генадій Літаврін відзначив: “Костянтин користався, зважаючи на все, трьома джерелами інформації про мадярів: повідомленнями посла Гаврила (див. розд. 8), повідомленнями мадярських вождів Термачу і Булчу (може бути, також Дьюли і Булчу), які відвідали Константинополь приблизно в 948 р. (розд. 40; МАВФ. 85-86. 1.), і розповідями хозар з числа охоронців імператора... Але зведення про мадярсько-печенізькі відносини записані з різних джерел”¹.

Костянтин Багрянородний повідомляє, що у давні часи мадяри мали давнє поселення поблизу Хозарії, котре мало назву *Лебедія*. Легендарного ватажка давніх угорців також звали *Лебедія*. Як свідчить Костянтин, угорці, знаходячись у Лебедії, кілька років підкорялись хозарам. Хозарський каган навіть одружив ватажка угорців Лебедію на своїй дочці і мадяри таким

¹ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*. Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. (Москва, 1991), 383.

чином стали союзниками хозарів. Ситуація суттєво змінилася, коли на мадярів напали зі сходу печеніги й у наслідок цього частина мадярів змушена була поселитися у західній частині Північного Причорномор'я в місцевості *Ателькузу*, що в перекладі з давньоугорської має означати “Межиріччя”. За даними Костянтина, наприкінці IX ст. мадяри зазнали нищівної поразки від печенігів, внаслідок чого вони переселилися з Північно-Західного Причорномор'я до Паннонії². Згідно з припущенням Костянтина Цукермана, в 30-ті рр. IX ст. у причорноморських степах на захід від Хозарії утворилось нове державне утворення кочівників-мадярів, яке відіграло помітну роль в історичному розвитку Хозарського каганату та Візантійської імперії³.

Якщо щодо локалізації країни *Ателькузу* в Північно-Західному Причорномор'ї серед думок дослідників немає великих розбіжностей, то гіпотези вчених щодо локалізації країни *Лебедія* охоплюють великий регіон — від Волзько-Уральського межиріччя до басейну Буга, перелік та аналіз яких може займати багато сторінок в спеціальному історіографічному дослідженні. Отже, на сьогодні ця проблема залишається актуальною і тому потребує відмови від традиційних стереотипів.

Як вже зазначалось, найбільш докладні відомості про „хозарський період” в історії мадярів містить твір Костянтина Багрянородного „Про управління імперією”, де давні мадяри названі „турками”. Про первісну територію перебування мадярів у степах поблизу Хозарії Костянтин у 38 розділі свого трактату повідомляє наступне: „[Знай], что народ турків мав древне поселення поблизу Хозарії, у місцевості, яка називається Лебедія — за прізвиськом їх першого воєводи. Цей воєвода прозивався особистим іменем Лебедія, а за назвою достоїнства його іменували воєводою, як і інших по ньому. Отже, у цій місцевості, вже названій Леведії, тече ріка Хідмас, яка іменується також Хінгілус. В ті часи вони не називалися турками, а іменувались з невідомої причини савартами-асфалами. Турків було сім племен, але архонта над собою, свого чи чужого, вони ніколи не мали; були ж у них якісь воєводи, з яких першим був вищеназваний Лебедія. Вони жили разом з хозарами протягом трьох років, воюючи в якості союзників хозарів в усіх війнах. Каган, архонт Хозарії, дякуючи мужності турків

² Там же, 155–165.

³ Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Вып. VI. (Симферополь, 1998), 663–688.

і їх військової допомоги, дав у дружини першому воєводі турків, який звався Лебедією, благородну хозарку через славу про його доблесть і знаменитість його роду, щоби вона родила від нього. Але цей Лебедія з невідомої випадковості не прижив дітей з цією хозаркою. Пачинакити [печеніги – О. Б.] ж, раніше названі кангар (а назву кангар давалося у них у відповідності з благородством і мужністю), рушили на хозарів війною і будучи переможеними, були змушені покинути власну землю і населити землю турків. Коли ж між турками и пачинакитами, які тоді називалися кангар, відбулася битва, військо турків було разбито и розділилося на дві частини. Одна частина поселилася до сходу, в краях Персії, – вони і сьогодні по давній назві турків називаються савартами-асфалами, а друга частина у західному краю разом з їх воєводою і вождем Лебедією, у місцях, які звуться Ателькузу...”⁴.

Сучасні дослідники вважають переселення печенігів до землі угорців-„турків” та військове зіткнення з ними, унаслідок якого мадяри залишили Лебедію, однією подією і співсталяють повідомлення 38 розділу трактату „Про управління імперією” з інформацією 37 розділу цього ж твору про переселення печенігів: „Нехай буде відомо, що пачинакити спочатку мали місце свого побуту на ріці Атіл, а також на ріці Геїх, будучи сусідами і хозарів, і так званих гузів. Але п’ятьдесять років назад згадані гузи, вступивши в угоду з хозарами и пішовши війною на пачинакитов, перемогли їх і прогнали з власної їх країни, і володіють нею аж до нинішніх часів так звані гузи. Пачинакити ж, втікаючи, бродили, вишукуючи місця для свого поселення. Досягнувши землі, якою вони володіють і сьогодні, знайшовши на ній турів, перемигши їх у війні і витіснивши, вони прогнали їх, поселились тут і володіють цією країною, як сказано, аж до сього дня вже протягом п’ятидесяти п’яти років”⁵.

Навіть на сучасному етапі найбільш проблематичним залишається локалізація країни мадярів – „Лебедії” і відповідно до того походження її назви, якщо враховувати, що назва країни була похідною не від антропоніма, а від особливостей місцевості (для порівняння можна навести назву місцевості *Ателькузу*, що в перекладі з давньоугорської має означати “Межиріччя”).

Цікаво, що щодо походження назви *Лебедія* Агатангел Кримський висловив досить цікаві міркування: “Назва “*Левадія*” м. б. трохи погречена, бо в Греччині було чимало

⁴ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–161.

⁵ Там же, 154–155.

місцевостей з таким ім'ям. Найбільше звертає увагу факт (але до IX століття він мабуть не стосується ніяк), що Ливадією зветься й одна місцевість у Болгарії, де був церковний маєток, що належав Іверському скитові Атонської гори. Про це ми знаємо з грузинської біографії св. Георгія Мтоцміделі (пом.1065). Див. вид. Сабініна Життя св., ст. 456–459 (рос. перекл. II, 178–179). Ще Киріон, ст. 16–17. Може це вказівка на один з дальших (пізніших) етапів часткової мадярської міграції; а може й чиста випадковість”⁶. Проте інші думки суттєво відрізняються від припущень А. Ю. Кримського на цей рахунок.

Так, у свій час Георгій Вернадський запропонував напряму пов'язати антропонім та топонім з назвою для птиці: “Мадярська орда, відповідно до Костянтина Багрянородного, складалася із семи кланів, чи *ogus*. Вожді мали титул “воєвода”, це слово запозичене зі слов'янської мови. Першого воєводу кликали Лебедіас. Можна припустити, що це не особисте ім'я, а назва клану . “Лебедь” – російське слово; *liba* значить “гусак” угорською. Паралель із ще одним фіно-угорським племенем, вотяками, буде тут дуже доречною. Ще в давні часи кожен клан вотяків мав свій власний *vorshud* (“тотем”), якому і поклонявся. Ми бачили, що птахи відігравали значну роль у міфології давніх фіно-угорських племен”⁷. Проте Г. В. Вернадський так і не пояснив, який був зв'язок між назвою давньоугорського тотему і країною давніх угорців на півдні Східної Європи. Складається враження, що в ситуації з терміном *Лебедія*, що являв собою одночасно і антропонім, і топонім, ми маємо певну помилку самого Костянтина Багрянородного або його інформаторів.

Проте з огляду на можливість походження назви від особливостей місцевості можна підтримати гіпотезу Анатолія Новосельцева, який вважав, що термін *Леведія* – „це елінізована форма місцевого слова від давньоугорського *леведі*”, що перекладається грецькою у значенні „давнє, старе місцеперебування”⁸. Існують й інші гіпотези, але вони не вирішують питань щодо точної локалізації країни Лебедії.

Г. В. Вернадський також намагався окреслити контури Леведії завдяки топонімам та гідронімам: “У зв'язку з цим варто згадати наступні назви південноруських місцевостей і рік,

⁶ Агатангел Кримський. *Історія хазар*. (Київ, 2018), 110, прим. 2

⁷ George Vernadsky. *Ancient Russia*. (New Haven, 1943), 241–242.

⁸ Анатолий Новосельцев. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. (Москва, 1990), 206.

оскільки деякі з них зберігають пам'ять про давню Лебедю: Лебедин, село в Шигиринському повіті Київської губернії; Лебедин у Браславській губернії (записані в шістнадцятому столітті); Лебедин у Харківській губернії; Лебедянь у Тамбовській губернії; ріка Либід, що впадає в Дніпро під Києвом; дві ріки з такою же назвою відповідно в Чернігівській і Рязанській губерніях. Примітно, що перший у переліку Лебедин знаходиться неподалік від джерела ріки Інгул, а Костянтин згадує ріку Чингілус у Лебедії, що могла позначати або Інгул, або Інгулець. На додаток до назви Лебедії в топоніміці можна знайти сліди племінної назви мадярів (угрів). Так, біля давнього Києва було місце, відоме як Угорское . У “Книзі Великому Кресленню” згадується ріка Угрин, притока ріки Уди, що, у свою чергу, є притокою Дінця. Одна із притоків Оки також називається Угра. Можливо, що такі назви міст як “Кут” чи ті, у складі назв яких є “кут”, – мадярського походження: kút значить “колодязь” по-угорськи (це слово означає “кут” українською). Ми можемо вказати тут Кут Свежків Валківського повіту і Червоний Кут Богодухівського повіту (обоє – у Харківській губернії)”⁹. Однак назви, що містять у собі основи “Лебідь” або “Кут”, могли виникнути на території України і без посередництва угорців, тобто вони цілком можуть мати слов'янське походження. Незважаючи на це Г. В. Вернадський зробив досить спірний з наукової точки зору висновок: “Розглядаючи вищенаведені дані топоніміки, ми бачимо, що багато назв, що, можливо, мають мадярське походження, відносяться до регіону верхнього Дінця (колишня Харківська губернія); інша група назв пов'язана з Київською губернією і басейном рік Інгул і Інгулець. Можна припустити, що мадяри спочатку концентрувалися у верхів'ях Дінця, а потім у районі Інгулу. Що стосується ріки Угри, що знаходиться на північ від району верхнього Дінця, і цілком імовірно, що на Угрі було мадярське поселення, то воно являло собою гарнізон для захисту північних кордонів”¹⁰.

У 30-ті рр. ХХ ст. академік А. Ю. Кримський у своїй монографії “Історія хазар” навів наступні міркування щодо локалізації Лебедії: “Кінець-кінцем, одначе, хазари пустили мадярів на правий бік Дону, і таким чином мадяри (безперечно, ще в 1-ій четвертині ІХ в.) розташувалися по північній Чорноморщині, десь так між Доном і Дніпром, і цей степовий край, десь

⁹ George Vernadsky. *Ancient Russia*. (New Haven, 1943), 241–242.

¹⁰ Ibidem, 241–242.

між Доном і Дніпром, здобув ім'я “Леведія”»¹¹

На сьогодні гіпотези вчених щодо локалізації країни *Лебедія* охоплюють великий регіон – від Волзько-Уральського межиріччя до басейну Буга. Умовно їх можна розділити на кілька груп: 1) між Волгою і Уралом (Ласло Вароді); 2) між Доном і його притокою Хопром (Олена Халікова); 3) між Доном і Дінцем (Омелян Пріцак); 4) між Кубанню і Доном (Йозеф Маркварт); 5) від низин Дону до Північно-Західного Причорномор'я (Костянтин Цукерман); 6) між Доном, Дніпром та Дністром (Антал Барта)¹². З останніх гіпотез варто згадати також досить цікавий підхід, заснований на аналізі археологічного матеріалу, з боку Володимира Іванова, який вважає, що “кордони цієї області знаходилися на північній периферії південноруських степів, у межиріччі Сіверського Дінця і Дніпра”¹³. При цьому дослідники припускалися тієї думки, що з часом кордони Лебедії могли змінюватись.

У відповідності до того важливе значення можуть мати дані розміри Лебедії. Необхідно нагадати інформацію Костянтина, що від початку „турків було сім племен”¹⁴. Якщо виходити із спостережень Олександра Тортіки про загальну кількість кожного племені середньовічних номадів в 30–40 тис. осіб¹⁵ і відповідно враховувати загальну кількість воїнів племені як 10 тисяч, то є підстави говорити про те, що більше ніж 200 тисяч кочівників-мадярів, враховуючи їхню загальну кількість племен як 7 (8), мали проживати на досить великій території. Тобто є підстави говорити про широку локалізацію Лебедії.

Варто нагадати, що країна Лебедія та вождь давніх мадярів Лебедіас згадані лише у трактаті Костянтина Багрянородного “Про управління імперією”, який його було написано у середині X ст. З огляду на це великий інтерес можуть становити і свідчення інших авторів про територію, де перебували давні угорці під час знаходження біля кордонів Хозарського каганату. Так, арабомовний автор першої половини X ст. Ібн Русте

¹¹ Агатангел Кримський. *Історія хазар*. (Київ, 2018), 110.

¹² Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 392, прим. 3; Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии, 667.

¹³ Владимир Иванов. *Древние угры-мадяры в Восточной Европе*. (Уфа, 1999), 108.

¹⁴ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–159.

¹⁵ Олександр Тортіка. *Історична географія та населення Великої Болгарії (630–660 рр.): методика дослідження кочових суспільств середньовіччя*. Автореф. дисс. ... канд. іст. наук. (Харків, 1999), 12.

наступним чином описує володіння мадярів: “Живуть вони в шатрах і перекочовують з місця на місце, відшукуючи кормові трави і зручні пасовиська. Земля їх обширна; одною окраїною своєю прилягає вона до Руського моря [Чорного моря – О. Б.], в котре впадають дві ріки; одна з них більша Джейгуна [Аму-Дар’ї – О. Б.]; між цими-то двома ріками і знаходиться місцеперебування Мадярів. З настанням зимового часу, хто з них до самої ріки ближче, до тої ріки перекочовує і зостається там протягом зими, займаючись рибальством. Жити їм зимою біля тих рік зручніше ніж десь інде. Земля Мадяр багата лісами і водами, і ґрунт там сирий. Багато у них також і хлібозораних полів... Мадяри панують над усіма сусідніми Слав’янами, накладають на них важкі оброки і обходяться з ними, як з військовополоненими... Воюючи Слов’ян і добувши від них полоняників, відводять вони цих полоняників берегом моря до однієї з пристаней Румської землі, який зоветься Карх. – Кажуть, що у минулі часи Хозари, побоюючись Мадярів і інших сусідніх з землею своєю народів, окопувались проти них ровами...”¹⁶. Отже, розповідь Ібн Русте про дві великі ріки та про сусідство мадярів, як до слов’ян, так і до візантійських володінь, не дають змоги визначити, чи йдеться тут про Лебедію або про Ателькузу. Одне безсумнівно: Ібн Русте, який писав у першій половині X ст., запозичив ці дані про мадярів у свого попередника, що є відображенням реалій IX ст.

Ведучи розмову про локалізацію країни Лебедії, варто звернутися до даних угорської хроніки Шимона Кезаї (XIII ст.), в якій міститься легенда про мандри предків угорців біля берегів “Меотиди” – Азовського моря. Угорський історик повідомляє, що коли, угорці досягли Меотиди, то вони напали на “Беляра” [Булгара. – О. Б.], в якого відібрали жінок і дітей. Серед захоплених у полон були дві дочки аланського князя Дула, які згодом стали дружинами ватажків угорців Хунора і Магора: “Paludes autem Meotidas adeuntes annos (annis) V immobiliter permanserunt. Anno ergo VI exeuntes in deserto loco sine maribus in tabernaculis permanentes uxores ac pueros filiorum Belar casu repererunt (reperiunt), quos cum rebus eorum in paludes Meotidas cursu celeri deduxerunt. Accidit autem principis Dule Alanorum duas filias inter illos pueros comprehendi, quarum unam Hunor et aliam Mogor sibi (suam) sumpsit in uxorem. Ex quibus mulieribus

¹⁶ Даниил Хвольсон. *Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даста*. (Санкт-Петербург, 1869), 26–27.

omnes Hunni sine Hungari originem assumpserunt”¹⁷.

У зв'язку з цим великий інтерес становить гіпотеза Валерія Бушакова, згідно з якою топонім *Лебедія* знаходить пояснення у перській мові і відповідно до того складається із двох частин – *лаб* (край, берег) і *даріа* (море). Це дозволяє перекладати назву *Лаб-і-даріа* як “узбережжя (берег) моря”. А цим морем мало бути, насамперед, Азовське¹⁸. Таким чином, є підстави вважати, що країна мадярів Лебедія мала знаходитись на березі Азовського моря і в походженні цієї книжкової назви можна бачити посередництво перської або інших мов. Це ж припущення досить добре співвідноситься з інформацією самого ж Костянтина Багрянородного про савартів-асфалів – частини мадярів, які після зіткнення з печенігами опинилися “в краях Персії”. Про це йдеться у 38 розділі трактату „Про управління імперією”: „Одна частина поселилася до сходу, в краях Персії, – вони і сьогодні за древнім прізвиськом турків називаються савартами-асфалами... До вищезгаданого ж народу турків, який поселився до сходу в краях Персії, ці турки, що живуть до заходу, тільки що названі, і досі посилають торговців і відвідують їх і часто доставляють від них до себе післання у відповідь”¹⁹. Отже, як бачимо, пам'ять про тимчасову батьківщину могла зберігатись не лише у західних угорців, які прив'язували її до „Меотиди”, а й серед тих угорців, які опинилися на території Ірану і зазнали значного мовного впливу з боку місцевого фарсомовного населення. Постійні контакти між двома гілками угорців могли сприяти тому, що фарсизований варіант назви приазовської батьківщини мадярів міг потрапити від угорських інформаторів до Костянтина і був останнім записаний як *Лебедія*. Отже, ім'я “воєводи Лебедії” може бути пов'язане з перською назвою країни, а не з назвою тотемної тварини або чогось іншого. Тобто перед нами може бути не антропонім, а титул, що означає “правитель узбережжя моря”. Складається враження, що ми маємо справу з письмовою фіксацією найдавнішої історії мадярів перською мовою.

¹⁷ Simonis de Keza. *Gesta Hungarorum. Historicae Hungaricae fontes domestici*. Pars Prima Scriptorum: 2. (Lipsae, 1883), 55–56; Berze Nady. *A czodaszarvas modaya. Ethnographia*. Vol. 38. (Budapest, 1927), 164; Владимир Шушарин. *Ранний этап этнической истории венгров*. (Москва, 1997), 198–199.

¹⁸ Олег Бубенок, Валерий Бушаков. Сведения Константина Багрянородного о савартах-асфалах в “краях Персии” (к вопросу об историчности сюжета). *Хазарский альманах*. Том. 11. (Киев—Харьков, 2012—2013), 32–61.

¹⁹ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–161.

З огляду на це є сенс пристати до думки Андраша Рона-Таш, згідно з якою етнічний термін *саварти* має відношення до народу *савіри* та одного із племен волзьких болгар – *сувар*²⁰. Савіри вперше були згадані Пріском Панійським при описі подій другої половини V ст.: “Біля цього часу до східних римлян відправлені були посольства від сарагурів, урогів і оногурів, народів, які залишили свою країну, тому що з ними вступили в бій *савіри*, вигнані аварами. Останні були також вигнані народами, які жили на берегах океану”²¹. Дослідники помітили, що сучасники подій – ранні візантійські історики, розповідаючи про події у Дагестані у першій половині VI ст., відзначили у цьому районі насамперед савірів, як найбільш могутнє місцеве племінне об’єднання. Так, Йордан одним із перших подає опис савірів, що слідує в його творі за описом країни акацирів та болгар. Проте його відомості про савірів відзначаються туманністю: “А там і гуни, як найплодовитіша гілка з усіх найсильніших племен, закіпили надвоє розгалуженою лютістю до народів. Бо одні з них звуться альціагірами, інші – *савірами*, але місця їх поселень розділені: альціагіри – біля Херсони, куди жадібний купець завозить багатства Азії...”²². Відомості ж сучасника Йордана – Прокопія Кесарійського відзначаються більшою детальністю. Про “савірів” Прокопій, насамперед, повідомляє: “Савіри є гунським племенем; живуть вони біля Кавказьких гір. Плем’я це дуже численне, розділене, як прийнято, на багато самостійних колін”²³.

Із писемних джерел відомо, що ще до будівництва Дербента, тобто у середині VI ст., перський шах Хосрой I поселив полонених савірів в Албанії біля столиці цієї країни м. Кабала. Існування савірських колоній у більш пізній час саме там підтверджують повідомлення ал-Мас‘уді²⁴. На підставі цих даних Михайло Артамонов зробив наступний висновок: “Вірменські

²⁰ András Rona-Tas. *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*. (Budapest, 1999), 288.

²¹ Приск Панійський. Сказання Приска Панійського. *Феофан Візантіец. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / Приск Панійський. Сказання Приска Панійського*. (Рязань, 2005), 523–524.

²² Йордан. *О происхождении и деяниях гетов*. Пер. с лат. Е. Ч. Скржинской. (Москва, 1960), 72.

²³ Прокопій из Кесарии. *Война с готами*. Пер. с греч. С. П. Кондратьева. (Москва, 1959), 407.

²⁴ Михаил Артамонов. *История хазар*. (Ленинград, 1962), 127.

та арабські джерела знають у Закавказзі севордік або савардіїв, яких деякі вчені і ототожнюють з саварти-асфалами Костянтина Багрянородного. Проте савардії відомі в Закавказзі з 752 р., коли вони повстали та зруйнували м. Шамхор. Отже, вони не можуть бути частиною мадярів, які поселилися у перських володіннях у IX ст. Залишається вважати, що Костянтин Багрянородний щось переплутав і, скоріш за все, змішав мадярів з савірами, які набагато раніше не лише IX, а й VIII ст. дійсно проникли до Закавказзя і, оселившись там, стали відомі під назвою севордік (савардіїв), причому назву цю було поширено і на хозарів, які з'явилися у Закавказзі пізніше. Савіри, як бачимо, походили із того середовища, що й мадяри і це могло стати приводом вважати і тих й інших частинами одного народу²⁵. Проте щодо таких висновків є певні заперечення.

По-перше, етнічна назва *севордік (савардії)* більш схожа на *саварти* із твору Костянтина Багрянородного, ніж на *савіри (савіри)*, носії якої проживали на Східному Кавказі. При цьому варто додати, що арабські автори X ст. Ібн ал-Факир та ал-Мас'уді вживають саме назви *ас-савардіа* та *сїйавурдія* для позначення етнічної групи, яка мешкала на р. Кура нижче Тифлісу. В той же час вони використовували термін *савір*, для позначення жителів Східного Кавказу.

По-друге, згадані міста Шамхор і Кабала були значно віддалені одне від одного: Шамхор був розташований у північно-західній частині сучасного Азербайджану, а Кабала – у північно-східній частині Азербайджану. При цьому поблизу м. Шамхора був Дабяльський прохід, а поблизу м. Кабали – Дербентський прохід. Тобто виходить, що савардії мали прийти через Дарьял із Північно-Західного Кавказу, а савіри – через Дербент із Дагестану.

По-третє, як вже зазначалося раніше, ми можемо вести розмову про те, що було дві міграції савартів до Закавказзя: перша у VIII ст., а друга у другій половині IX ст. Тобто найбільш вірогідний варіант, що савартів було не одне плем'я.

Костянтин Багрянородний, розповідаючи про лебединський період в історії мадярів зазначив: “В ті часи вони не називались турками, а іменувались з невідомої причини савартами-асфалами”²⁶. З огляду на це варто також нагадати інше повідомлення візантійського автора про колишню назву печенігів: “Пачинакіти ж, раніше називані кангар (а назва кангар

²⁵ Там само, 349.

²⁶ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–161.

давалося в них у відповідності з благородством і мужністю), рушивши на хозарів війною і будучи переможеними, були вимушені покинути власну землю і заселити землю турків²⁷. Окрім того, Костянтин Багрянородний, характеризуючи ситуацію у причорноморських степах у першій половині X ст., повідомляє, що на схід від Дніпра, у безпосередній близькості від Хозарії та північнокавказької Аланії, перебували печенізькі феми (племена): Куарцицур, Сірукалпеї, Вороталмат та Вулацопон. У степах Правобережжя розташовувалися феми: Гіазіхопон, Нижня Гіла, Харавої та Йавдієртім. Візантійський автор указував також на те, що представники трьох фем – Йавдієртім, Куарцицур та Хавуксінгіла [Нижня Гіла. – О. Б.] – різко виділяли себе із середовища інших печенігів і називали себе ім'ям *кангар*, що означає “шляхетні”²⁸. Складається враження, що печеніги за своїм складом були достатньо неоднорідні і кангари саме становили кістяк печенізької конфедерації племен. Якщо слідувати логіці Костянтина, то виходить, що кілька племен савартів від початку становили кістяк малярської конфедерації племен і являли в ній панівну верству.

Таким чином, дані Костянтина про савартів-асфалів дозволяють бачити в них одне із племен панівного угруповання малярів, яке мігрувало до Закавказзя із Північно-Західного Кавказу через Дарьяльський прохід наприкінці IX ст. А відомості вірменських та арабських авторів про савордіїв поблизу Шамхора дозволяють бачити в них ще одне із племен савартів, яке мало мігрувати через Дарьял до 752 р. Варто зазначити, що савартам, щоб опинитися на території Закавказзя треба було пройти через Дарьяльський прохід, тобто Ворота Аланів. А це могло б бути можливим лише при наявності дружніх, союзницьких, стосунків з північнокавказькими аланами. Проте є підстави вважати, що ще одне, тобто третє, плем'я савартів могло опинитися разом з північнокавказькими болгарами на території Середнього Поволжя, де згодом утворилось політичне об'єднання Волзька Булгарія.

Про етнічний склад населення Волзької Булгарії мусульманські автори повідомляють, що волзькі булгари поділяються на три групи: *б.рула*, *аскел* і власне *булгар*²⁹. Цю ж інформа-

²⁷ Там само, 158–161.

²⁸ Там само, 155, 158

²⁹ Борис Захoder. *Каспийский свод сведений о Восточной Европе*. Т. II. Булгары, маляры, народы Севера, печенеги, русы, славяне. (Москва, 1967), 28, 48.

цію про склад волзьких болгар підтверджує і «Худуд ал-'Алам» (X ст.), але там анонімний автор волзьких болгар помилково назвав „буртасами”, а власне буртасів — „барадасами”. Щодо складу перших у даному анонімному персомовному пам'ятнику сказано: «біхдула [барсула. — О. Б.], ішкіль, болгар». При цьому у трактаті згадано і четвертий етнопонім: „Сувар — місто поблизу Булгара; у ньому борці за веру, так само, як у Булгарі”³⁰. Особливий інтерес становить також інформація Ібн Фадлана, який у своєму „Рісале” окрім власне болгар, *аск.л* та *баланд-жар* виділив етнічну групу *суваз*³¹. На думку Бориса Грекова та Миколи Калініна, спочатку болгарська держава на Волзі складалася із злиття під владою одного володаря чотирьох „царів”, які були вождями племен, котрі спочатку мали певну самостійність. Проте згодом володар області *Сувар*, тобто вождь суварів (савірів), відокремився від влади болгарського володаря-царя³². Отже, є підстави вважати, що на Середню Волгу переселилося чотири племінні групи, на чолі яких було лише одне болгарське за походженням плем'я. При цьому у складі утвореної конфедерації було одне плем'я, яке мало назву *Сувар* або *Савір*.

З огляду на це варто звернути увагу на один пасаж. Так, Ібн Русте повідомляє: “Між землею Печенігів і землею болгарських Есегель лежить перший з країв Мадярьських”³³. Ще у свій час Г. В. Вернадський у своїй монографії „Давня Русь” висловив припущення, що за часів раннього Середньовіччя район Дінца-Оскола був заселений асами аланського походження, які були відомі арабам за назвою *ескел (аскал)*. Це, на його думку вказувало на їхнє перебування в басейні Оскола³⁴. Аналогічних поглядів дотримується також Ігор Добродомов, який схильний розглядати первісний термін *Ас-кол* як тюркську назву „річка асів”, що дало йому підстави пов'язувати болгарське плем'я *ескел (аскал)*, яке проживало на Середній Волзі, з алано-аським населенням басейну Оскола. При цьому він вважав, що саме

³⁰ *Худуд ал-'Алам* (рукопис Туманського) с введением и указателем В. Бартольда. (Ленинград, 1930), табл. 76; Vladimir Minorsky. *Hudud al-'Alam. The Regions of the World.* (London—Oxford, 1937), 461.

³¹ Андрей Ковалевский. *Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг.* (Харьков, 1956), 138—139.

³² Борис Греков, Николай Калинин. Булгарское государство до монгольского завоевания. *Материалы по истории Татарии.* Вып. I. (Казань, 1948), 160—163.

³³ Даниил Хвольсон. *Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даста.* (Санкт-Петербург, 1869), 25.

³⁴ George Vernadsky. *Ancient Russia.* (New Haven, 1943), 241—242.

про цих жителів басейну річки Оскол повідомляє на початку X ст. Ібн Русте і відповідно до того дослідник схильний був локалізувати згаданих Ібн Русте мадярів на схід від Оскола³⁵.

Проте Андрій Ковалівський, аналізуючи повідомлення Ібн Фадлана, дійшов до висновку, що на початку X ст. носії цього етноніма мешкали на лівому березі Волги, біля Ками, тобто на значній відстані від басейну Оскола³⁶. Саме повідомлення Ібн Фадлана про племена волзьких булгар дозволяє цілком погодитись зі спостереженнями А.П. Ковалівського: “І від’їхав цар від води, яку називають Хеллече, до ріки під назвою Джавшир і залишався біля неї два місяці. Крім того, він захотів, щоби відбулося перекочування [племен], і послав за народом, якого називають суваз, наказуючи їм перекочувати разом з ним. [Вони] ж відмовили йому. І [вони] розділились на дві партії. Одна партія – з [різними] покидьками, і над ними [ще раніше] проголосив себе [самозваним] царем [князем] [хтось] на ім’я Вириг.... Друга же партія була разом з царем [князем] з [кочового] племені, якого називали царем [племені] ескел. Він був у нього в підпорядкуванні, хоча [офіційно] ще не прийняв ісламу. – Коли ж він [цар] послав їм [першій партії] це послання, то [вони] налякались його намірів, і всі разом поїхали спільно з ним до ріки Джавшир”³⁷. Що стосується походження племені *ескел*, то це й досі становить окрему проблему. Проте це не є об’єктом дослідження даної роботи.

Окрім того, немає підстав ототожнювати згаданих Ібн Русте мадярів і печенігів з населенням Північного Причорномор’я. Про те, що частина печенігів у X ст. залишалась на схід від Волги повідомляв також Ібн Фадлан, який зустрів печенігів на території, що була значно віддалена від Хорезму: на південь від них були володіння гузів, а на півночі – землі башкирів, тобто йдеться про території наближені до Приуралля³⁸. Що стосується мадярів, то є сенс згадати повідомлення угорського місіонера Юліана про подорож на початку XIII ст. до країни приуральських мадярів, що була розташована саме на схід від

³⁵ Игорь Добродомов. Из аланских следов в топонимии европейской части СССР. Имя – этнос – история. (Москва, 1989), 15–17.

³⁶ Андрей Ковалевский. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. (Харьков, 1956), 35.

³⁷ Там само, 139.

³⁸ Андрей Ковалевский. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. (Харьков, 1956), 130.

країни волзьких болгар³⁹. Останні дослідження В. О. Іванова доводять, що ця територія мадярів охоплювала “лісостепові райони Південного Урала та Приуралля”⁴⁰.

У свій час А. П. Ковалівський висловив думку, згідно з якою народ *суваз* доречно ототожнювати з кавказькими савірами⁴¹. У цій думці з ним був згодний А. П. Новосельцев⁴². Як вже зазначалось, перші відомості про перебування савірів на Кавказі належать до VI ст. і дозволяють бачити в них ту етнічну групу, яка оселилася на Східному Кавказі⁴³. Проте сучасні свани для позначення карачаївців та балкарців дотепер використовують етнічний термін *Савіар*⁴⁴, що може свідчити про перебування в минулому савірів і на території Карачая та Балкарії. Тобто виходить, що напередодні переселення чотирьох племен, очолюваних одним із болгарських племен, з Північного Кавказу до Середньої Волги, на Кавказі проживало дві етнічні групи, які мали назву *Сувар* або *Савір*: одна в Дагестані; друга у центральній частині Північного Кавказу, по-сусідству з аланами. Про знаходження болгар на Північно-Західному Кавказі наприкінці VII ст. повідомляє “Вірменська географія», де згадані чотири болгарських племені, які мешкали на північ від Кубані⁴⁵. У свій час Олександр Гадло⁴⁶ та Анатолій Новосельцев⁴⁷ обґрунтували думку, згідно з якою барсили до переселення на лівобережжя Середньої Волги мешкали у степах між Східним і Західним Передкавказзям, тобто мали бути сусідами північнокавказьких

³⁹ Сергей Аннинский. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о тарах и восточной Европе. *Исторический архив*. Т. 3. (1940), 71–112.

⁴⁰ Владимир Иванов. *Древние угры-мадяры в Восточной Европе*. (Уфа, 1999), 108.

⁴¹ Андрей Ковалевский. *Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.* (Харьков, 1956), 21–27.

⁴² Анатолий Новосельцев. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. (Москва, 1990), 82–83.

⁴³ Агафий. *О царствовании Юстиниана*. Пер., ст. и примеч. М. В. Левченко. (Москва, 1953), 88–89, 90–93, 116, 132.

⁴⁴ Наталия Волкова. *Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа*. (Москва, 1973), 94.

⁴⁵ Керопе Патканов. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. Ч. 226. (1883), 29.

⁴⁶ Александр Гадло. *Этническая история Северного Кавказа IV–X вв.* (Ленинград, 1979), 63–68.

⁴⁷ Анатолий Новосельцев. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. (Москва, 1990), 84.

булгар. Отже бачимо, що сусідами булгар і барсилів на Центральному Кавказі мали бути сувари. Безперечно, не можна заперечувати спорідненості суварів і савірів, де в дагестанських савірах дослідники схильні бачити одну із угромовних груп⁴⁸. Таким чином, уграми за походженням мали бути і сувари, які проживали у центральній частині Північного Кавказу, на території сучасних Карачая і Балкарії, по-сусідству з аланами. А цією етнічною групою мали бути, насамперед, східні мадяри, про яких Костянтин Багрянородний писав, що вони „за давньою назвою турків називаються савартами-асфалами”⁴⁹. Отже виходить, що на початку свого “хозарського періоду” три мадярських племені проживали на території, розташованій на схід від східного узбережжя Азовського моря до Воріт Аланів. Це і становило східну частину Леведії.

Виходячи із цього, висловимо припущення, що мадяри мали з’явитися на Кавказі у досить стислий проміжок часу: після того, як хозари переселили частину аланів і болгар з Північного Кавказу до Дону після 737 р.; але до того, як одне із болгарських і барсильських племен (разом з суvarами-савартами) переселилося із Північно-Західного Кавказу до Середньої Волги. Цілком ймовірно, що переселення одного із племен савартів (суварів) разом з частинами кавказьких булгар та барсилів являло собою цілеспрямований захід хозарського уряду. Це переселення дозволило хозарам вирішити наступні завдання:

1) покінчити з демографічною проблемою, бо на території степів Північно-Західного та Центрального Кавказу не могли одночасно співіснувати кілька болгарських, аланських, барсильських та мадярських племен;

2) упередити сепаратизм своїх підданих – мадярів, булгар та барсилів – на Північно-Західному Кавказі;

3) зміцнити за рахунок переселенців з Кавказу владу хозарів на правобережжі Середньої Волги.

Отже, мадяри з’явилися на хозарській території вже до того, як за сприянням хозарів частина племен Північного Кавказу, очолювана одним із племен власне болгарського походження, переселилася до Середньої Волги. На думку Володимира Генінга та Альфреда Халікова, переселення болгарських племен до Середньої Волги сталося наприкінці VII– на початку VIII ст.⁵⁰.

⁴⁸ Там само, 81; András Rona-Tas. *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*. (Budapest, 1999), 212–213.

⁴⁹ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–161.

⁵⁰ Владимир Генинг, Альфред Халиков. *Ранние болгары на Волге*. (Москва,

Згідно з думкою Світлани Плетнєвої, Олексія Смірнова та інших дослідників, це сталося пізніше – у VIII–IX ст.⁵¹.

Такі переселення були б можливі лише при наявності не союзницьких, а васальних відносин правителів мадярів-савартів, барсилів та болгар щодо хозарського кагана. Зрозуміло, що хозарський каган відкрив шлях мадярам до степів Північного Кавказу лише після того, як розпочав політику по переселенню північнокавказького населення для зміцнення нових північних рубежів Хозарського каганату у VIII ст. Тобто хозари умисно оселили три племені савартів у Східному Приазов'ї, що давало їм змогу краще контролювати верхівку нових своїх васалів, до того розбитих кангарами. Проте інформація про появу групи савордіїв у Закавказзі біля Шамхору дозволяє вважати, що одне із племен савартів не підкорилося хозарам і переселилося до земель Халіфату до 752 р. Аналогічну ситуацію ми можемо спостерігати з болгарським племенем хана Аспаруха, яке у другій половині VII ст. вирішило не підкорятись хозарам і пішло із степів Приазов'я до Дунаю. Таким чином, отримуємо досить ранню дату появу мадярів на Північно-Західному Кавказі: між 737 р. (поразка хозарів в останній війні з арабами, досить детально описана арабськими істориками) і 752 р. (перші згадки про савордіїв). До цього слід додати, що деякі дослідники пропонували і більш ранні дати.

На користь того, що мадяри проживали у Східному Приазов'ї поблизу від Північно-Західного Кавказу, можна навести й інші аргументи. Так, цими доказами можуть бути лексичні паралелі, виявлені в угорській й осетинській мовах. У сучасній угорській мові, на думку Василя Абаєва, 40 угорсько-осетинських паралелей. Осетинський філолог відзначив, що угорці запозичили багато аланських (осетинських) слів та понять із різних галузей господарства, культури та побуту. Крім цього вчений установив не лише факти запозичень в угорській з осетинської мови, а й довів на досить великій кількості фактичного матеріалу зворотні запозичення з угорської до осетинської⁵². Якщо наявність аланських (осетинських) слів в угорській мові можна пояснити контактами мадярів і аланів поза межами

1964), 65–99, 117, 172–175.

⁵¹ Светлана Плетнева. Ранние болгары на Волге. *Степи Евразии в эпоху средневековья* (Археология СССР). (Москва, 1981), 77; Алексей Смирнов. Волжская Болгария. *Степи Евразии в эпоху средневековья*. (Москва, 1981), 208.

⁵² Василий Абаев. К алано-венгерским связям. *Europa et Hungaria* (Congressus et ethnographicus). (Budapest, 1965), 517–529.

Кавказу, то угорські запозичення в осетинській мові можуть лише вказувати на те, що мадяри досить тривалий час перебували поблизу від аланів Північного Кавказу.

З огляду на можливість перебування мадярів у степах Східного Приазов'я варто звернути увагу на статтю Вен'яміна Кобичева “Деякі питання етногенезу та ранньої етнічної історії народів Кавказу: фіно-угри на Кавказі”, в якій дослідник обстоює факт перебування мадярів на Північному Кавказі в ранне Середньовіччя і наводить наступні дані: «Одне з таких свідчень міститься в праці вірменського історика Мойсея Хоренського (V ст.), де згадується область і місто *Мажар* // *Мажак*, що знаходилися в Західному Закавказзі по сусідству з областями Понт і Егер; в останній прийнято бачити країну черкесів, а можливо, також Абхазію і Західну Грузію (порівн. груз. Егрнсі — Мегрелія). Плем'я *маджар* згадує і візантійський імператор Костянтин Багрянородний (X ст.), який локалізує його між ріками Атіль (Волга) і Гейхи (Гехи?) у безпосередньому сусідстві з ранніми печенігами. Арабський письменник ал-Омарі (перша половина XIV ст.), розповідаючи про похід монголів до Східної Європи і на Північний Кавказ, говорить, що вони тут зіштовхнулися і підкорили раті черкесів, ясів, руських та маджарів, які, однак, і в його час продовжували викрадати у кипчаків дітей. У творах більш ранніх арабських авторів на Північному Кавказі згадується ріка *Уґра* (суч. Кура). Ця остання згадка становить для нас особливу цінність, оскільки дозволяє надійно пов'язати загадкових *маджар/мажар* із предками пізніших угорців, яких руські літописи називають *уграми*.... У зв'язку з цим уявляється сумнівною думка про те, що термін *маджар / мажар* на Північному Кавказу нібито походить від назви міста *Маджари* на річці Кумі, а згодом узагалі позначав кам'яні руїни, шановані місцевим населенням. Таке розширене тлумачення являє собою вторинне явище в етнографії; основу ж даного імені складає етнічна назва, що набагато давніша за відоме поселення на Кумі. Можна вважати, що маджари входили до складу болгарських племен у період їхнього перебування в Північному Передкавказзі, що знайшло своє відображення в “Іменнику” болгарських царів, де згадується “родова група *Вокиль*”, яку О. В. Гадло справедливо зіставляє з одним з угорських етнонімів *вогули*, що зберігався ще до недавнього часу в мансі. Ім'я *мадярів (угорців)* міститься в описі подорожі Рубрука, який проїжджаючи в 1253 р. через степи Північного Передкавказзя, “відчув сильний страх” від

того, що на шляху його проходження розбійничали “руські, угорці та алани”, раби татар, “число яких у них було дуже великим”»⁵³. Звісно, що не всі аргументи дослідника є цілком обґрунтованими, але його спостереження про перебування мадjarів на території Північного Кавказу в раннє та розвинуте Середньовіччя заслуговують на особливу увагу.

Повідомлення Костянтина — „вони жили разом з хозарами протягом трьох років, воюючи в якості союзників хозар у всіх війнах”⁵⁴ — підтверджує те, що мадjари на початку стали для хозарського кагана одними із тих васалів, які допомагали утвердити зверхність хозар як у степах від Дона до Дніпра, так і в Середньому Поволжі (у даному випадку, союзники не могли брати участь в усіх війнах політичного партнера). Тобто є підстави вважати західною частиною легендарної Леведії степи від Дону до Дніпра (тобто у Північне Приазов’я), що мали впритул підходити з півдня до володінь полян та інших слов’янських племен. Про те, що володіння мадjarів доходили до Дніпра, можуть свідчити окремі археологічні знахідки.

Так, Олег Приходнюк дав наступну культурну атрибуцію поховальних комплексів мадjarів у степах Східної Європи: „За деталями поховального обряду східноєвропейські угорські поховання найближчі до могил з території Угорщини, що датуються кінцем IX — серединою X ст. Східноєвропейські та середньодунайські захоронення мадjar були ґрунтовими інгумаціями, що розміщувалися у прямокутних ямах, без зовнішніх ознак на поверхні. Кістяки лежали на спині у випростаному стані головою на захід, обличчям на схід. Біля ніг небіжчиків часто покладено голову чи кінцівку коня. Близькими до них за обрядовістю є деякі синхронні захоронення із Південного Уралу, Поволжя та Прикам’я”⁵⁵. [Приходнюк 2001, 73]. З перебуванням мадjarів у Північному Причорномор’ї дослідник пов’язав наступні поховальні комплекси: біля с. Манвелівки на Дніпропетровщині; біля с. Суботинці на Кировоградщині; біля с. Бабичі у Нижньому Поросі; на горі Тепсень у Криму; біля

⁵³ Вениамин Кобычев. Некоторые вопросы этногенеза и ранней этнической истории народов Кавказа: финно-угры на Кавказе. *Кавказский этнографический сборник*. Вып. IX. (Москва, 1989), 10–37.

⁵⁴ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–159.

⁵⁵ Олег Приходнюк. Мадjари на теренах України за археологічними джерелами (друга половина першого тисячоліття н. е.) *Матеріали угорсько-української наукової конференції „Угорщина та Київська Русь: історія, політика, культура”*. Ужгород, 27 листопада 2000 р. (Ужгород, 2001), 73–81.

с. Коробчино на Дніпропетровщині, тощо. Найбільший інтерес становить останнє „зруйноване ґрунтове поховання вельможного воїна-кочівника”, звідки „із 24 предметів, що збереглися, 19 виготовлено із коштовних металів”. За спостереженнями О. М. Приходнюка, усі знахідки можна розділити на дві групи: „предмети, що мали практичне призначення (озброєння, спорядження коня, посуд, прикраси), і ті, що застосовувалися лише при здійсненні поховальних дій (лицева маска і платівки)”. Особливий інтерес становить така деталь, як поховальна маска, що знаходить аналоги на території Угорщини, на могильниках, котрі з’явилися там наприкінці IX ст. після приходу мадярів, а також на могильниках VI–XI ст. у Середньому та Верхньому Прикам’ї.

В. О. Іванов зі свого боку пов’язав з мадярами й інші археологічні об’єкти у Північному Причорномор’ї. Так, дослідник вважав також мадярськими впускні поховання в курганах біля с. Заплавка Магдалінського району на Дніпропетровщині та навіть деякі кремаційні поховання на Сухогомольшанському комплексі салтівської культури під Харковом, де було знайдено “бронзові конькові шумлячі підвіски, які є характерними для прикамсько-приуральських комплексів VIII–IX ст. (ломоватських, неволинських, караякуповських)”⁵⁶. На підставі цього В. О. Іванов зробив досить цікавий висновок: “Картографування давньомадярських поховань, відомих на захід від Дона, показує, що вони розкидані на досить великій території – приблизно 240х166 км – північний кордон якої проходить по широті сучасних Полтави і Харкова, південна трохи виходить за лінію Дніпропетровськ – Павлоград, західна доходить до верхів’їв р. Інгул, а східна проходить по правобережжю Сіверського Дінця”⁵⁷. Однак така локалізація Лебедії лише поблизу лісостепу є попередньою, бо зрозуміло, що 7 (8) мадярських племен мали б займати більшу територію, тобто їхні володіння мали б доходити і до узбережжя Азовського моря. Те, що пам’ятники мадярів не були виявлені на азовському узбережжі зовсім не означає, що угорців там не було. Варто зазначити, що й на сьогодні існує велика проблема з культурною атрибуцією мадярів на землях Північного Причорномор’я.

Як вже зазначалось, існують великі проблеми з датуванням перебування мадярів у країні Лебедії в якості васалів хозарсько-

⁵⁶ Владимир Иванов. *Древние угры-мадьяры в Восточной Европе*. (Уфа, 1999), 99–101.

⁵⁷ Там само, 102.

го кагана. Сучасні дослідники не схильні довіряти твердженню Костянтина Багрянородного, згідно з яким мадяри „жили разом з хозарами протягом трьох років, воюючи в якості союзників хозарів у всіх війнах”⁵⁸. І тому ними були запропоновані різноманітні терміни: 300, 203, 33, 30 років, тощо⁵⁹. Проте великий інтерес становить припущення австрійського дослідника В. Зайбта, згідно з яким в оригіналі цифри були, скоріш за все, прописані літерами. Тобто замість поширеного варіанту *τρεις* існував варіант *γ* (3), в якому можна і побачити спотворену літеру *ν* (50)⁶⁰. Отже є підстави вважати, що мадяри підкорялися хозарському каганові близько 50 років. Хоча, як вже зазначалось, існують й інші гіпотези.

З огляду на це великий інтерес може становити повідомлення Костянтина, згідно з яким “Каган, архонт Хозарії, дякуючи мужності турків і їх військової допомоги, дав у дружини першому воєводі турків, якого звали Лебедією, благородну хозарку через славу про його доблесть і знаменитість його роду”⁶¹. Якби у даному випадку, хозарський каган узяв дочку ватажка угорців до свого гарему, то це б означало, що мадяри мали б бути у числі 25 залежних народів, правителі яких віддавали своїх дочок до каганського гарему як заручниць⁶². Але все виглядає навпаки і засвідчує рівноправні союзницькі відносини між мадярами і хозарами у певний період. Тобто виходить, що згодом правитель мадярів із васала хозарського кагана перетворився на його союзника. Враховуючи наведені вище дані можна вважати, що це сталося на межі VIII–IX ст. Таку зміну характеру відносин між мадярами і хозарами є сенс вважати зміною політичної ситуації, що мала місце у той період.

Якщо довіряти послідовності подій, описаних Костянтином, то можна побачити, що протягом IX ст. мадяри зазнали нападу з боку печенігів не двічі, а тричі. На цю думку наводить інформація візантійського автора про перебування мадярів у Леведії. Спочатку Костянтин повідомляє: : „[Знай], что народ

⁵⁸ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–159.

⁵⁹ Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Вып. VI. (Симферополь, 1998), 667.

⁶⁰ Там же, 668, прим. 19.

⁶¹ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–161.

⁶² Олександр Тортіка. *Історична географія та населення Великої Болгарії (630–660 рр.): методика дослідження кочових суспільств середньовіччя*. Автореф. дисс. ... канд. іст. наук. (Харків, 1999), 12.

турків мав давнє поселення поблизу Хозарії, у місцевості, яка називалася Лебедія... Пачинакіти ж, раніше названі кангар (а назва кангар давалася в них у відповідності з благородством і мужністю), рушили на хозарів війною і будучи переможеними, були змушені покинути власну землю і заселити землю турків”⁶³. Проте кидається в очі, що наступна частина цього фрагменту повідомляє про наступну подію, яка відбувалася набагато пізніше: „Коли ж між турками і пачинакітами, які тоді називалися кангар, відбулася битва, військо турків було розбито і розділилося на дві частини. Одна частина поселилася до сходу, в краях Персії, – вони і сьогодні за давньою назвою турків називаються савартами-асфалами, а друга частина у західному краю разом з їх воєводою і вождем Лебедією, у місцях, званих Ателькузу...”⁶⁴. Це добре співвідноситься із наступною інформацією Костянтина: : „Але п’ятьдесять років назад згадані гузи, вступивши в угоду з хозарами и пішовши війною на пачинакитов, перемогли їх і прогнали з власної їх країни, і володіють нею аж до нинішніх часів так звані гузи. Пачинакити ж, втікаючи, бродили, вишукуючи місця для свого поселення. Досягнувши землі, якою вони володіють і сьогодні, знайшовши на ній турів, перемігши їх у війні і витіснивши, вони прогнали їх, поселились тут і володіють цією країною, як сказано, аж до сього дня вже протягом п’ятидесяти п’яти років”⁶⁵.

Сучасні дослідники Олександр Айбабін та Костянтин Цукерман вважають, що остання подія сталася після 873 р., про що свідчать дані листа Фотія про хрещення євреїв в Керчі у цей рік, що є, на їхню думку, наслідком вигнання хозарів із Криму мадярами⁶⁶.

Вже у 836–837 рр. мадяри стали учасниками подій у Північно-Західному Причорномор’ї, про що повідомили візантійські інформатори. Так, продовжувач Георгія Амартола та деякі візантійські автори повідомляють, що у 813 р. дванадцять тисяч „македонців” [візантійців. – О. Б.] потрапили у болгарський полон під Адріаноподем і були поселені болгарами на північний бік Дунаю, між Серетом і Дністром. Проте згодом

⁶³ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–159.

⁶⁴ Там же, 160–161.

⁶⁵ Там же, 154–155.

⁶⁶ Александр Айбабин. *Этническая история раннесредневекового Крыма*. (Симферополь, 1999), 222; Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Вып. VI. (Симферополь, 1998), 676.

полонені підняли заколот з метою повернутись до Візантії на кораблях, що їм прислали із батьківщини. Болгари, які були зайняті війною з Візантією, не змогли зашкодити заколотникам і були ними відбиті. Тоді болгари звернулися по допомогу до угрів (мадярів), які напали на греків. Проте греки перемогли угрів і повернулися до батьківщини. Саме ця подія відбулася під час візантійсько-болгарської війни 836–837 рр.⁶⁷ Отже у 30-ті роки IX ст. частина мадярів опинилася у степах на захід від Дніпра. Питання в тому: що примусило мадярів рухатися у західному напрямку у 30-ті роки IX ст.?

У зв'язку з цим доречно знов нагадати повідомлення Костянтина: „Пачинакіти ж, раніше названі кангар (а назва кангар давалась у них у відповідності з благородством і мужністю), рушили на хозар війною і будучи переможеними, були змушені покинути власну землю і заселити землю турків”⁶⁸. У даному випадку не зрозуміло, чому візантійський автор не пише про те, що мадяри почали відразу чинити опір печенігам. Проте це пояснюють слова самого Костянтина у третьому розділі його трактату: „... і турок вельми лякається і боїться згаданих пачинакітів тому, що був нераз переможений ними і відданий майже повному знищенню, від того турки завжди страшними вважають пачинакітів і трясуться перед ними”⁶⁹.

Тобто події першої чверті IX ст. виглядають наступним чином. Насамперед, печеніги намагалися форсувати Волгу і заселити степи Хозарії. Проте хозарський каган і його васали та союзники, серед яких були мадяри, багато у чому перешкоджали печенігам. Однак у каганаті почалася громадянська війна, про яку люблять так багато писати дослідники, і печеніги спробували використати цей шанс. Одне із їхніх племен у зимовий період форсувало по льоду спочатку Волгу, а потім Дон. У той час придонські мадяри знаходилися на своїх зимових пасовиськах біля узбережжя Азовського моря. Таким чином, передова частина печенігів заселила частину мадярської території, що була розташована на захід від того місця, де згодом

⁶⁷ Gyula Moravcsik. Commentary. *Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio*. V. 2. (London, 1962), 117–119; Михаил Артамонов. *История хазар*. (Ленинград, 1962), 341–343; Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Вып. VI. (Симферополь, 1998), 664.

⁶⁸ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–159.

⁶⁹ Там же, 39.

виникла хозарська фортеця Саркел. Поява печенігів порушила баланс у степах Дніпровсько-Донського межиріччя і тому одне із мадярських племен форсувало Дніпро і опинилося у басейні ріки Інгул. Це насамперед підтверджують слова Костянтина: „Отже, в цій місцевості, вже названій Леведії, тече ріка Хідмас, котра зветься також Хінгілус”⁷⁰. Саме це найбільш західне мадярське плем’я мало взяти участь у подіях візантійсько-болгарської війни 836–837 рр., де вони підтримали болгар⁷¹.

Як вже зазначалось, пасаж у творі Костянтина Багрянородного, згідно з яким мадяри „жили разом з хозарами протягом трьох років, воюючи в якості союзників хозарів у всіх війнах”⁷², не може викликати довіри. Проте більш вірогідним виглядає термін мадярського васалітету щодо хозарів – 30–50 років⁷³. Таким чином, є підстави вважати, що мадяри почали заселяти Лебедію у другій половині VIII ст. Найбільш ймовірною виглядає ситуація, при якій хозарський каган намагався пропустити мадярів, які рухалися із-за Волги, до степів Дніпровсько-Донського межиріччя через степи Північного Кавказу. В результаті, частина мадярів залишилася у степах Північно-Західного Кавказу. Це ускладнило демографічну ситуацію, наслідком чого стало переселення частини кочових племен (у тому числі одного племені мадярів-савартів) Північно-Західного і Центрального Кавказу до Середньої Волги. Проте немає жодних сумнівів у тому, що подальші події розвивалися так, як їх уявляє більшість дослідників.

Виходячи з інформації 37 та 38 розділів трактату Костянтина Багрянородного, можна вважати, що другий напад печенігів на землі мадяр стався більше ніж за „п’ятдесят років” до Костянтина. Тоді хозарська влада, на чолі якої вже мав бути не каган, а бек, намагалася позбутися ворожого мадярського оточення із заходу, і ворожого печенізького – зі сходу. Спровокувавши за

⁷⁰ Там само, 158–159.

⁷¹ Gyula Moravcsik. Commentary. *Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio*. V. 2. (London, 1962), 117–119; Михаил Артамонов. *История хазар*. (Ленинград, 1962), 341–343; Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Вып. VI. (Симферополь, 1998), 664.

⁷² Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–159.

⁷³ Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Вып. VI. (Симферополь, 1998), 668, прим. 19.

допомогою огузів міграцію печенігів на захід, хозари позбулися мадярського сусідства, бо останні мігрували до Північно-Західного Причорномор'я, до нової країни — Ателькузу. Напад печенігів призвів і до міграції прикавказьких маляр-савартів на південь до Персії⁷⁴ На думку деяких дослідників, це вигнання сталося між 873 р. і 889 р.⁷⁵ Цілком ймовірно, що печеніги під час свого другого рейду рухалися вже добре знайомим для них шляхом — у місці переволоки між Волгою і Доном, на захід від якої вже був печенізький плацдарм. Можна припустити, що за наказом бека печенігам у цьому випадку ніхто не чинив опір. Такий маршрут був зручний для того, щоб нанести мадярам із півночі нищівного удару і розколоти їх на дві частини. Втрата хозарами Криму незадовго до цих подій та знаходження одного із племен мадярів (савартів-асфалів) у Східному Приазов'ї становило велику загрозу хозарським володінням на Таманському півострові. Ось чому хозарська верхівка пішла на те, щоб поміняти на своїх західних кордонах сусідів, незважаючи на те, що печеніги могли стати ще більш небезпечними сусідами, ніж мадяри. У наслідок цього, західне угруповання мадярів мігрувало до Ателькузу, а східне — через Дарьяльський прохід до Персії. Таким чином, жодного із племен савартів не залишилося у складі мадярської конфедерації племен наприкінці IX ст. Про це і свідчать письмові джерела. Розповідаючи про склад мадярської конфедерації наприкінці IX ст., Костянтин зафіксував вісім племен: Кавари, Некі, Мегері, Куртугермат, Таріана, Генах, Карі та Касі, серед них жодного із племен савартів⁷⁶.

Якщо з хозарським корінням каварів у дослідників не було жодних вагань, то походження назв, і відповідно до того первісної етнічної приналежності решти семи племен у середовищі сучасних вчених викликало різноманітні тлумачення. Так, Дьола Неймет вважав, що назва Некі (Νέκη) має фіно-угорське походження, Мегері (Μεγέρη) — тюркська назва з угорським корінням, решта назв мають тюркське походження⁷⁷. Зі свого

⁷⁴ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 154–155, 158–161.

⁷⁵ Александр Айбабин. *Этническая история раннесредневекового Крыма*. (Симферополь, 1999), 222; Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Вып. VI. (Симферополь, 1998), 676.

⁷⁶ Там же, 162–163.

⁷⁷ Gyula Moravcsik. *Commentary. Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio*. V. 2. (London, 1962), 117–119; Михаил Артамонов. *История ха-*

боку, А. Барта прийшов до висновку, що „термінологія, що відноситься до тюркського бойового порядку, у більшій частині співпадає з тією, що ми спостерігаємо у назвах угорських племен”⁷⁸. Аналогічної думки про тюркське походження більшості назв мадярських племен дотримувався і В. П. Шушарін⁷⁹. Проте назву одного із племен можна пояснити не лише із угорських та тюркських мов, а й із іранських.

Дослідники спільні в думці, що назва мадярського племені Куртугермат (Κουρτουγερμάτου) є складовою із двох етнічних назв Kúrt і Gyarmat⁸⁰. Насамперед, варто звернути увагу на те, що Іштван Мандокі Конгур пропонує розглядати етнічну назву Gyarmat як похідну від етноніма Сармат⁸¹. Виявляється, що походження назви Kúrt можна також пояснити із осетинської мови. „Історико-етимологічний словник осетинської мови” Василя Абаєва дає значення слова kurd як „коваль”. При цьому цей термін має давнє походження, бо має аналогічне звучання в багатьох індоіранських мовах⁸². Доречно нагадати, що досить часто етнічні самоназви іраномовних груп утворювались у відповідності до роду діяльності їхніх носіїв (скіфи-кочівники, скіфи-орачи, тощо). Проте те, що північнокавказькі алани були відомі як видатні ковалі аж до XIII ст., повідомляє Гільом Рубрук :“І коли ми дісталися до описаного переходу, то із 20 [провідників. – О. Б.] у двох виявилися лати. Я запитав, звідки вони до них потрапили. Вони сказали, що купили лати вид вищезгаданих Аланів, які вміють добре виготовляти їх і є чудовими ковалями...”⁸³. На користь цього припущення можуть

зар. (Ленинград, 1962), 341–343; Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* Вып. VI. (Симферополь, 1998), 664.

⁷⁸ Антал Барта. Новые взгляды относительно венгерских племенных названий тюркского происхождения. *Рукопись*, 28–29.

⁷⁹ Владимир Шушарин. *Ранний этап этнической истории венгров.* (Москва, 1997), 168–175

⁸⁰ Там же, 174–175; András Rona-Tas. *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History.* (Budapest, 1999), 350.

⁸¹ István Mándoky Kongur. Magyar eredetű törzsek a baskiroknál (Племена венгерского происхождения у башкиров). *Tiszatáj.* Vol. 30. (1976), 41–44.

⁸² Василий Абаев. *Историко-этимологический словарь осетинского языка.* Т. I. (Ленинград, 1958), 610.

⁸³ Гильом Рубрук. Путешествие в восточные страны. П. Карпини. История монгалов. Г. Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. (Москва–Ленинград,

свідчити деякі лексичні запозичення в угорській мові із аланської: шабля – кард, панцир – *vegt*, тощо⁸⁴. Отже, виникнення мадярського племені Куртугермат можна уявляти як результат об'єднання родів сарматського і аланського походження в одне плем'я мадярської конфедерації ще на території Лебедії.

Що стосується чисельності племен мадярської конфедерації, то варто звернути увагу на деякі розбіжності у повідомленнях Костянтина Багрянородного. Так, вінченосний автор розповідаючи про перебування мадярів (турок) у Лебедії зазначив: „Турків було сім племен, але архонта над собою, свого чи чужого, вони ніколи не мали”⁸⁵. Розповідаючи про склад мадярської конфедерації наприкінці IX ст., Костянтин зафіксував вже вісім племен: Кавари, Некі, Мегері, Куртугермат, Таріана, Генах, Карі та Касі. При цьому візантійський автор так і не зазначив, що серед пізніх мадярів було хоча б одне із племен савартів⁸⁶. Складається враження, що Костянтин Багрянородний із цих восьми племен мадярськими вважав сім, тому що йому було добре відомо про хозарське походження одного із племен – каварів. Проте виникає питання: чому кавари стали восьмим племенем мадярської конфедерації?

Якщо враховувати те, що мадяри у своїй політичній організації багато чого успадкували від давніх тюркських традицій, то є підстави вважати, що політичне об'єднання мадярів передбачало розділення на праве і ліве крило, тобто на західне і східне угруповання. Проте при наявності лише семи племен це неможливо. Отже є підстави вважати, що традиційним для мадярів було об'єднання не семи, а восьми племен. Тому спробуємо уявити, які відбувалися зміни у складі мадярської конфедерації спочатку на території Лебедії, а потім в Ателькузу.

Якщо дійсно із-за Волги на територію Хозарського каганату у середині VIII ст. прийшло вісім племен, то п'ять із них від самого початку мали оселитися у степах між Доном і Дніпром, а два, відомих як саварти, у Східному Приазов'ї, тобто поруч із західною частиною північнокавказьких аланів, і тоді ж одне із племен савартів не підкорилося хозарам і мігрувало через Дарьяльський прохід до Закавказзя. Тобто на початку

1957), 186.

⁸⁴ Ахсарбек Магометов. Взаимодействие культур иранских (скифов, сарматов и алан) и финно-угорских народов. *История, этнография и культура народов Северного Кавказа*. (Орджоникидзе, 1981), 30–33.

⁸⁵ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–159.

⁸⁶ Там же, 162–163.

свого “лебединського” періоду мадяри стали васалами хозарів. І десь на межі VIII–IX ст. хозарський каган, враховуючи політичну ситуацію на північних кордонах Хозарського каганату і перенаселення у степах Північного Кавказу, сприяв переселенню одного із племен савартів (суварів), як і трьох інших немадянських, із Північно-Західного Кавказу до Середньої Волги. Таким чином, у складі мадянської кофедерації залишилося вже шість племен. Враховуючи це, мадянський кенде переселив кілька родів аланського походження у глибини Лебедії, де із них і близьких до них за етнічною ознакою родів сарматського походження, які вже були у складі конфедерації, створив нове восьме плем’я. Перший тиск печенігів біля Саркелу на початку 30-х рр. IX ст. привів до переселення одного мадянського племені на захід від Дніпра, у той же час мадянське об’єднання стало політично незалежним від хозарів, які були втягнуті у громадянську війну. У наслідок цього мадяри досить швидко із союзників хозарів перетворилися на їхніх ворогів. При цьому одне із племен мадярів-савартів продовжувало проживати на Північно-Західному Кавказі біля „Воріт Аланів” – Дарьяльського проходу. До кінця 70-х рр. IX ст. мадянська загроза стала для хозарів настільки реальною, що бек змушений був спровокувати печенігів на новий напад проти мадярів. При цьому основна маса печенігів форсувала Волгу і Дон в районі Саркелу таким чином печеніги нанесли удар із півночі і розкололи мадянську конфедерацію на дві частини. У наслідок цього, одне східне мадянське плем’я – саварти перейшло Дарьяльський прохід і мігрувало у південно-східному напрямі до країн Середнього Сходу (свідчення Рубрука дозволяють вважати, що частина мадярів-савартів могла залишатися на Північному Кавказі аж до XIII ст.). Таким чином, ще наприкінці лебединського періоду мадяри мали утворити два нових племені. Гіпотетично цими новоутвореннями мали стати Куртугермат та ще одне плем’я, можливо, тюркського походження. В результаті шість племен мадярів форсували Дніпро і опинилися в Ателькузу, де вже проживало одне мадянське плем’я. В остаточному варіанті мадянський дьюла (вже не кенде) із числа родів хозарського походження, які до того пристали до мадярів, створив восьме плем’я мадянської конфедерації – каварів. Отже, склад племен мадянської кофедерації періодично змінювався і саме цим можна пояснити, чому в археологів існує велика проблема з культурною атрибуцією мадянської присутності у

Північному Причорномор'ї. Окрім того, порівняльний аналіз дозволяє вважати, що політичний устрій мадярської і печенізької конфедерацій племен являли собою наслідування однієї традиції.

Як повідомляє Костянтин Багрянородний, після того, як печеніги напали на “турків”-угорців і останні змушені були переселитися до місцевості Ателькузу, відтіля (після чергового нападу печенігів) мадяри мігрували до Подунав'я⁸⁷. Сучасні дослідники перекладають із давньоугорської назву Етелькюз як «Межиріччя» і відповідно до цього локалізують цю легендарну країну на захід від Леvedії, включаючи правобережжя Дніпра й Північно-Західне Причорномор'є⁸⁸. Проте цієї території для восьми племен явно було недостатньо. Складається враження, що саме в цей період кочівники-мадяри гостро відчували нестачу необхідної території. Навіть, якби напад печенігів не стався так швидко, то мадяри все одно почали б переселятися до сусідніх країн. Як вважають дослідники, переселення мадярів із Ателькузу до Паннонії сталося приблизно в 889 р.⁸⁹ Отже, період перебування мадярів в Ателькузу був нетривалим, але завдяки близькості до Візантії знайшов досить детальне висвітлення у творі Костянтина Багрянородного „Про управління імперією”⁹⁰. Варто звернути увагу ще на одне повідомлення Костянтина Багрянородного, згідно з яким в країні Ателькузу “воєвода Леbedія” неначе добровільно, але зі згоди хозарського кагана, передав владу синові Алмуца (Алмаша) – Арпаду⁹¹. Коментуючи цей пасаж, К. Цукерман зазначив: “Після поразки, що його хозари нанесли угорцям через посередництво печенігів, вони нав'язали їм правителя, який визнав себе васалом кагана”⁹². До цього варто додати, що це могло б і не статися,

⁸⁷ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 161–163.

⁸⁸ Там же, 393, прим. 13.

⁸⁹ Владимир Шушарин. *Ранний этап этнической истории венгров*. (Москва, 1997), 222–224. Леонтій Войтович звернув увагу, що ця дата, взята з старшої угорської історіографії, не точна, бо ще 897 р. мадяри воювали з болгарами за Дунаєм. Він запропонував датувати перехід мадярів через Правобережжя і Прикарпаття між 897–899 рр. (Леонтій Войтович. Загадка загибелі князя Святослава Володимировича і загадки міграції угрів в кінці IX ст. *Українсько-угорські етуди*. Вип. 1. (Львів, 2010), 22).

⁹⁰ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 161–163.

⁹¹ Там же, 160–161.

⁹² Константин Цукерман. Венгры в стране Леvedии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и*

якби до країни Атекулькузу мігрували племена савартів, які були опорою попередньої династії Лебедії.

Oleg BUBENOK. THE HUNGARIANS AND KHAZARS IN THE NORTHERN BLACK SEA REGION

In the early medieval history of Eastern Europe, the questions regarding the appearance of the Magyars in the historical arena are still the most mysterious. The events of the «dark» period of Khazar history (the second half of 8th – the beginning of 9th century AD) are directly related to it.

Analysis of written sources suggests that in the first half of the 9th century AD the newcomers from the East – the Magyars appeared in the steppes of the North Black Sea region. Constantinus Porphyrogenitus reports that in ancient times the Magyars lived in region near Khazaria, which was called Lebedia. According to Constantinus, the Ancient Hungarians were under the Khazars ruling in Lebedia region during several years. Then, in the second half of the 9th century AD, under the pressure of the Pechenegs, the Magyars migrated to the Atelkuzu region, which modern researchers localize, without hesitation, in the North-West Black Sea region.

There are many assumptions concerning the localization of Lebedia region. However, there is reason to believe that this country of the Magyars was on the Azov Sea coast. According to the data of medieval written sources on the traditional division of Ancient Hungarians society into 7 (8) tribes, the author of this paper proposes a wide localization of Lebedia as Hungarian land – the Northern and Eastern coasts of Azov Sea and neighbour territories as well. Perhaps, the Magyars began to populate the Lebedia land in the second half of 8th century AD. Maybe, the Khazar kagan tried to pass the Magyars, who were moving from the Volga region, to the steppes of the Dnieper-Don inter-river region through the steppes of the Northern Caucasus. As a result, some Magyars remained in the steppes of the North-Western Caucasus and settled along the Eastern and Northern coasts of the Azov Sea.

In this paper the evolution of the Hungarian-Khazar relations is also marked: the second half of 8th century AD – the Magyars as vassals of the Khazars; the first decades of 9th century AD – the Hungarians as allies of the Khazars; the 30-70-th years of 9th century AD – the Magyars as enemies of the Khazars.

Keywords: *Magyars, Khazars, Lebedia land, Atelkuzu region, East and North Azov Sea region, North-West Black Sea region.*

етнографіи Таврии. Вып. VI. (Симферополь, 1998), 673.